

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ (1756-1808 рр.) У СЕЛІ НИЖНІЙ ВЕРБІЖ: ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ ПАМ'ЯТКИ

Стаття присвячена питанням архітекτονіки та типології дерев'яної п'ятибанної церкви Різдва Богородиці у селі Нижній Вербіж Івано-Франківської області. Автор аналізує також історико-культурні причини повстання храму.

Ключові слова: дерев'яна церква, п'ять бань, сакральна культура, традиції бароко.

The article is dedicated to the issues of architectonics and typology of wooden with five cupolas church of Nativity of the Virgin in the village Nyzhniy Verbizh in Ivano-Frankivsk region. The author also analyzes historically-cultural reasons of appearance of the temple.

Keywords: wooden church, five domes, sacral culture, baroque traditions.

Село Нижній Вербіж лежить за 5 км від міста Коломиї. Має вигідне транспортне сполучення – через село пролягає автошлях на Косівську й Верховинську Гуцульщину.

Неабияке зацікавлення викликає дерев'яний п'ятибанний храм Різдва Богородиці (1756-1808 рр.), що, крім унікального, як для цього регіону, архітектурно-планувального вирішення, має надзвичайно цікаву історію, пов'язану з особою фундатора.

Попри велику кількість спеціальної вітчизняної та зарубіжної літератури, присвяченої українському народному сакральному будівництву, дана пам'ятка з невідомих причин лишилась поза увагою професійних дослідників. Мистецтвознавчий аналіз пам'ятки досі не проводився. Єдина публікація про храм має краєзнавчий характер [10, 22-24].

Першим поважним дослідником галицької старовини й українського дерев'яного будівництва був історик і етнограф Я. Головацький, який започаткував першу хвилю наукових праць, що ознайомила світ з існуванням цінних сакральних об'єктів у Карпатах [3]. Дерев'яна сакральна архітектура України широко представлена у таких фундаментальних працях як "Історія української архітектури" (1956), "Нариси історії архітектури Української РСР" (1957), "Історія українського мистецтва" (1966-1970) [9]. Найбільше публікацій щодо галицьких дерев'яних церков зроблено А.Лушпинським, Д.Щербаківським, М.Голубцем, Д.Антоновичем, В.Січинським [15; 23; 24; 4; 5; 20]. Ґрунтовною є також праця М.Драгана [7]. Пізніше опубліковані праці Г.Логвина, П.Юрченка, П.Макушенка, І.Могитича [13; 25; 17; 19]. Останнє десятиліття можна відзначити виходом багатьох монографій, присвячених проблемам дерев'яного будівництва на Україні, розробці загальних питань генези і розвитку Української церкви конкретного регіону, статистиці і структурі Греко-Католицької і Православної Церков у межах Речі Посполитої польських дослідників. Польський учений Р.Бриковський, досліджуючи всі українські дерев'яні церкви на теренах колишньої Речі Посполитої, аналізує джерела до 1980 року, уникаючи, щоправда, посилань на українських авторів.

Інтерес до вивчення дерев'яних церков не слабне і сьогодні. Всі, хто писав про українську церковну архітектуру, відзначали дивовижне розмаїття її творів. Як справедливо відзначив Я.Тарас, "головною помилкою у вивченні джерел українського дерев'яного сакрального будівництва є односторонність методологічних підходів до цієї проблеми, що змушувала постійно боронити українське дерев'яне сакральне будівництво від посягань зовні, не давала змоги показати його позитивний, творчий вплив на суспільство" [22, 493].

Мета статті – з'ясувати особливості планувальної та просторової системи, використаної у будівництві церкви Різдва Богородиці у селі Нижній Вербіж Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл. Також розглянути у зв'язку з цим історичні факти, що стосуються будівництва та особи фундатора, що мало вплив на появу храму п'ятибанної конструкції у регіоні.

Поштовхом до написання статті стала публікація у газеті "Урядовий кур'єр" від 23 червня 2009 р., яка повідомляла про те, що Міністерство культури і туризму України спільно з польським Центром досліджень та документування історичних пам'яток працюють над проектом "Сакральна архітектура Прикордоння", який передбачає перепис об'єктів обох країн для занесення їх до Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Серед претендентів – дерев'яні церкви Західної України, збудовані в гуцульському стилі. Однак польсько-українська комісія вже висловила свої застереження до деяких пам'яток, що зазнали стихійного втручання під час ремонтів і добудов. Це стосується п'ятибанного дерев'яного собору Пресвятої Богородиці в селі Нижній Вербіж на Івано-Франківщині, перекритого бляхою майже по всій поверхні замість старого гонту, що (цитую) "є зірцем гуцульської архітектури".

Аналогічне твердження: "Церква чітко відповідає канонам гуцульської церкви" повідомлялось у інтерв'ю Управління культури Івано-Франківської ОДА для ТРК "Вежа" від 24 грудня 2009 року у зв'язку із нарадою з питань підготовки спільної транскордонної номінації "Дерев'яні церкви українських і польських Карпат", що відбулась у Львові.

Вищеназвана церква включена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за № 825-М – Рішення ОВК від 18.06.1991, № 112 [2].

Зазначені медіа-джерела зауважують на необхідність проведення комплексного дослідження пам'ятки та її паспортизації (Паспорт складений Державним науково-реставраційним управлінням Івано-Франківської обл., у серпні 2009р. – прим. авт.).

Властиво, саме таке неодноразове наголошення на "гуцульському типі" церкви зобов'язало автора внести деякі уточнення до означень.

Як показало обмірне креслення на рівні фундаментів храму, церква представляє собою центральну хрещату споруду із п'ятьма банями, що розміщені на середхресті та наріжниках хреста. План споруди утворений шляхом перетину двох прямокутників (19,622 м повздовжнє рамено та 16,432 м в поперечному напрямку), що мають гранчасте завершення з усіх чотирьох боків. Церква триярусна. Два нижні яруси складають зруби, верхній третій – восьмерикові вежі, накриті шатровими банями з перехватом і главками з ажурними хрестами. Центральна вежа дещо вища, з прорізними угорі чотирима віконцями прямокутної форми, посаджена на середохрестя через "кутаси". Бічні вежі також мають по одному малому віконцю прямокутної форми з луковим завершенням. Висота веж із банями рівна 11,5 м., що рівна приблизно половині довгого зрубу зрубу. Нижній ярус традиційно відмежований широким опасанням, винесеним на випущені вінці зрубу. Другий ярус має по два більші вікна прямокутної форми на гранях зрубу. Центральний вхід із південного боку, що зумовлено топографічними особливостями. Добудови до церкви у вигляді прямокутних приміщень бабинця та ризниці. Зруби та вежі мають помітний нахил стін до середини з метою ілюзійного збільшення високості верхів в інтер'єрі. Очевидно в період 1990-х рр. проведене оббиття трьох чвертей церкви цинковою бляхою, вкритою чеканкою низької мистецької вартості. В інтер'єрі п'ятиярусний золочений бароковий іконостас з образами високої мистецької якості, у бічних вежах – пишні дерев'яні барокові вітари, виконані на латинський манер із золоченими коринфськими колонами. Внутрішнє по малюванню церкви сучасне, традиційне, виконане олійними фарбами. Коло церкви зведена чотирибічна триярусна дзвіниця зрубної конструкції, з ажурною галереєю та чотирибічним шатром. Форма дзвіниці присадкувата, цілком характерна для гуцульського регіону та теренів пограничної зони періоду XVIII ст., де, власне, знаходиться село Нижній Вербіж.

Як повідомила вербіжський сільський голова Марія Карпенюк, за народними переказами, нішню церкву Різдва Пресвятої Богородиці збудував за опришківські гроші Григорій Мельник, який прожив 114 років і тут же коло церкви похований. "Найясніший пан" – австрійський цісар Фердинанд", – писала 1812 року "Gazeta Lwowska", у зв'язку із будівництвом церкви нагородив Григорія Семенюка Малою золотою медаллю "За заслуги". Епітафія на його могилі свідчить : "Б + П / туть спочиває Р.Б. / Григорій Семенюк / Мельникъ / добродітель і про- / візоръ сіа ц~рки. / проживъ літь 114 / а преста- / виса року / 1822". Ще один донаторський напис, вміщений над порталом церкви, свідчить, що "сія церков єсть за стараємь совружи титора Григоріа Семенюка и прочіихъ провъзоров року БЖ 1788 ІАВІ МЦА МАІ ДІА 3". Донаторський напис перед входом до храму також називає Григорія Семенюка та "прочіх провізоровъ" і вказує на дві дати – 1788 та 1808(ІАВІ) "месяца мая, дня 3". Перша дата, очевидно, є роком випосадження церкви, а друга із таким докладним уточненням, можливо, датою кінцевого її опорядження та освячення. Додамо, що дата подана за старим календарним стилем.

Краєзнавці Михайло Ласійчук та Іван Лудчак подали відомості про початок будівництва церкви – 1756 рік – титор "спровадив з гір 24 майстрів, а громада з Княждвора возила ліс" [10, 23]. Як бачимо, лише Григорій Семеняк називається у згадуваних артефактах на ім'я, що мало б свідчити про його переважаюче фінансування будівництва. Опитані респонденти називають його також скарбником ватаги опришків. Разом із Семеняком в історичних джерелах є свідчення про ще одну особу – Михайла Малярчука, одруженого з дочкою вербіжського мельника [6, 115]. Саме цей Малярчук-мельник 1742 року постав перед станіславівським міським шляхетським судом за зв'язки із Олексою Довбушем, де й відповів, що був родом із села Рудки із-за Кам'янця, навчався у руській школі "і так за школами ходячи – в одну то в іншу, дістався тут до Вербіжа і почав рік у маляра навчатись малярства..." [6, 116].

Навіть короткочасний огляд споруди вербіжської церкви дозволяє стверджувати, що це непересічна пам'ятка сакральної архітектури, не характерна для цього регіону. Ніде поруч у регіоні – Печеніжені, Княждворі чи Коломиї, та й загалом на території Івано-Франківщини немає п'ятибанних церков. Думається, що саме факт подільського походження Малярчука та його малярська освіта, можливо, відіграли ключову роль при виборі типу споруди.

За визначенням, п'ятибанна церква – сакральна споруда, яка над об'ємами має п'ять верхів (бань), поставлених на осях навхрест (чотири на наріжниках, п'ята головна посередині). "З описів Павла Алепського відомо, що в середині XVII ст.. на східному Поділлі, на Подніпров'ї та Лівобережжі існував уже тип високої дерев'яної хрещатої церкви з п'ятьма банями. Такі церкви були в Умані, Переяславі і в Густинському монастирі" [25, 45]. Одним із перших цей термін почав вживати В. Щербаківський [23, 221].

Володимир Залозецький вважав, що традиція п'ятиверхих церков була в Україні перервана, і виводить п'ятиверхий тип церкви з новіших часів в Україні від бароко через реставровану 1613 р. Успенську церкву в Києві на Подолі. У М.Драгана "тип дерев'яної п'ятиверхої церкви мусить мати стару традицію в Україні ще з княжих часів, бо тільки зо старої нерозірваної традиції могло піти таке широке розповсюдження п'ятиверхої церкви на Україні. На Заході п'ятиверхий тип належить до дуже рідких випадків. Зокрема ж західні сусіди України не мають зовсім таких хрестових церков" [7, Ч.1, 106].

Хрещаті в плані п'ятиверхі дерев'яні церкви на Гуцульщині будувались досить рідко [19, 212], частіше у містах, рідше у великих селах. Церква в п'ять зрубів не могла бути так широко розповсюджена, як церква в три зруби, бо коли невеличку тризрубну церкву могло собі вибудувати кожне невелике село, то велику п'ятизрубну церкву могло собі дозволити, тільки більше і заможніше містечко, або більше заможний фундатор. По візитації 1740 року відома п'ятиверха церква у селі Іспас (зараз село Гірське, Косівського району), споруджена після 1624 р., розібрана 1811 р. Всі інші церкви споруджені у другій половині XVIII – XIX ст. Церкви з прямокутними раменами мають восьмигранні барабани, посаджені на видиму зовні чотиригранну основу, рівну розмірам зрубу або через залом трохи зменшену: Успенська церква, 1843 р., у селі Коршів, Коломийського району; або восьмигранник центрального верху поставлений на чотиригранну основу, а восьмигранники всіх інших верхів не мають зовні видимої чотиригранної основи: церква Богородиці, 1868 р., у селі Рожнів, Косівського району.

Той же дослідник, аналізуючи пам'ятки сакрального будівництва Гуцульщини, зауважує, що серед планів, близьких до рівнораменного хреста, з незначним скороченням бокових рамен можна визначити два їх типи: а) з прямокутним завершенням рамен; б) з трьома гранчастими раменами – прямокутне завершення зрубу завжди з боку входу до церкви [19, 208]. Планів із гранчастим завершенням усіх чотирьох рамен, що є ключовим для даного дослідження, не знайдено. Крім того, гуцульські церкви більш приземлені, не мають вертикального розвитку зрубів та верхів, як це спостерігаємо у досліджуваній пам'ятці. Натомість церкви з названими конструктивними характеристиками були поширені у сусідньому Поділлі (церква Успіння Богородиці у с. Яришів, 1768р.), також у Покутті, Подніпров'ї та Слобожанщині – церква Св.Трійці у селі Короп, 1716 р., Чернігівська обл., Покрови Пресвятої Богородиці у Ромнах, 1664 р., церква Введення Пресвятої Богородиці у Артемівці, 1761 р. З найближчих, найбільш точно повторює план нижньовербіжського храму церква Різдва Пресвятої Богородиці у Ходорові, 1768 р.

Появу гранчастих закінчень зрубів, а також перехід центрального квадрату у восьмибічний усі дослідники дерев'яної архітектури однозначно датують XVIII століттям і пов'язують із впливами на народне будівництво стилю бароко [22, 330]. Про це ж саме в іншого дослідника: "Бароко за своїм головним мистецьким засобом в архітектурі, а саме світлом і тінню в заломних площах, перемінив прямокутні простори церкви на восьмикутні" [7, Ч.1, 68]. Впливом цього ж стильового напрямку зумовлені й просторові переміни у конструкції храмів – їх висотне розкриття. Завдяки цьому "всі п'ять бань ніби висять у повітрі і ширяють на недосяжній височині, створюючи ілюзію дивної легкості й краси висотою розкритого простору верхів" [12, 36].

Тож, як вдалось довести, церква Різдва Богородиці у селі Нижній Вербіж не належить до типологічної групи гуцульських дерев'яних споруд, а повторює форми сакральних споруд Поділля та Слобожанщини. Церква характеризується складною конструкцією та значними розмірами, що потребувало великих коштів на її будівництво. Конструкція церкви та її інтер'єр має виразні риси низового бароко, як то: гранчасті заломи усіх чотирьох рамен конструкції; широке піддашшя та дублюючий його профільований карниз другого ярусу, що збагачує світлотіньові ефекти; восьмикутні вежі споруди; виразне звуження всіх об'ємів догори, що додає споруді витонченості й пірамідальної характеристики та привносить до інтер'єру ілюзію легкості та висотного розкриття просторів. Усередині церкви простори перетікають один в другий через просвіти на рівні другого ярусу, додатково моделюючи світлотіньові ефекти. Особа фундатора церкви є цікавою з огляду його належності до опришківського руху цього краю, його барокової культури, що потребує окремого дослідження. Можливість включення пам'ятки до світової спадщини ЮНЕСКО ставить її в ряд найвидатніших споруд, створених людством.

Використані джерела

1. Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими/ К.Н.Афанасьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 271 с.
2. Вісник ІФОР та ІФОДА. – Івано-Франківськ, 1999. – №17. – С.65.
3. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі: описана в листах до приятеля у Л. / Яків Головацький // Подорожі в Українські Карпати: Упоряд. і вступне ст. М.А.Вальо. – Львів: Каменяр, 1993. – С.22-101; Жовтень. – 1976. – №6. – С.65-69.
4. Голубець М. Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом / М.Голубець // Записки ЧСВВ. – Львів, 1935. – Т.6. – Вип. 1-2. – С.70-84.
5. Голубець М. Нариси з історії українського мистецтва: В 6. Ч. / М.Голубець // Шляхи. – Львів, 1916 -1917.
6. Грабовецький ВВ. Легендарні опришки – лицарі Карпат (XVI-XIX ст.) в літописі та ілюстраціях / В.В.Грабовецький. – Івано-Франківськ: Нова Зоря. 2008. – 464 с.
7. Драган М. Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форми / М.Драган.- Львів: Національний музей у Львові, 1938.

8. Залозецький В. Українське дерев'яне будівництво і його відношення до історичних стилів / В.Залозецький // Дзвони. – 1937. – Ч.11-12. – С.457-464; 1938. – Ч.1-2. – С.52-58.
9. Історія українського мистецтва: В 6 т. – К.: Українська радянська енциклопедія. – 1966–1970.
10. Ласійчук М. Нижній Вербіж / Михайло Ласійчук, Іван Ладчук // Нариси з історії та народознавства; за ред. М.Васильчука. – Коломия: Вік, 1995. – 109с.
11. Літопис Руський (за іпатським списком) / [Переклад з давньорус. Л.Є.Махновця / Відп. ред. О.В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – XVI. – 591с.
12. Логвин Г.Н. Дерев'яна архітектура України (XIV – XIX ст.) / Г.Н.Логвин // Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К.: Державне видавництво з будівництва й архітектури УРСР, 1957. – С.200-231.
13. Логвин Г.Н. Ключ до таємниць творчості українських теслів / Г.Логвин // Образотворче мистецтво. – 1996. – №1. – С.35-39.
14. Лобарчук О. Сакральна архітектура прикордоння / О.Лобарчук // Урядовий кур'єр. – 2009. – 23 червня.
15. Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI-XVIII ст. / А.Лушпинський. – Львів: Збірки Національного Музею у Львові, 1920. – Альбом з 40 рис.
16. Макаров А. Світло українського бароко / А.Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
17. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – нач. XX века.) / П.Макушенко. – М.: Стройиздат, 1976. – 98с.: 74 ил.
18. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів / І.Могитич // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2002. – №12. – С.8-29.
19. Могитич І.Р. Громадські споруди. Дзвіниці. Церкви / Ю.Г. Гошко, Т.П.Кищук, І.Р.Могитич, П.М.Федака. Народна архітектура Українських Карпат XV-XXст. – К.: Наук. Думка, 1987.
20. Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI – XIX ст. Збірки Національного музею у Львові / В.Січинський. – Львів, 1925. – нумеровані стор. – LVI табл. – 133 рис. – 52с.
21. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А.Таранушенко. – К.: Будівельник, 1976. – 335с.
22. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник / Ярослав Тарас. – Львів: ІН НАНУ, 2006. – 584с.
23. Щербаківський В. Ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков / В. Щербаківський // Записки Історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1914. – Кн. 13.
24. Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні та їх типи / В. Щербаківський // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXIV. – Кн. VI. – С. 10-32.: 26 іл.
25. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України / П.Г. Юрченко. – Київ, 1970.